

تقریرات درس خارج فقه

حضرت آیت الله سید محمد رضا مدرس طباطبایی یزدی (دامت برکاته)

سال تحصیلی ۹۲-۱۳۹۱

جلسه پنجاه و هفتم؛ دوشنبه ۱۳۹۱/۱۱/۲۳

نظر مرحوم امام علیه السلام در اشعار یا دلالت روایتی بر وجوب أداء خراج به سلطان

مرحوم امام علیه السلام در مکاسب محرمة فرموده‌اند: روایتی وجود دارد که اشعار یا دلالت دارد بر این که بعد از مزارعه و قرارداد با سلطان در مورد اراضی خراجیه، أداء خراج به سلطان واجب است، هر چند سلطان از لحاظ تکلیفی مرتکب حرام شده است. آن روایت، صحیحی است از ابی بصیر و محمد بن مسلم است.^۱

۱. *المکاسب المحرمة* (للإمام الخميني)، ج ۲، ص ۴۲۸:

لا یبعد التفصیل بین الخراج و الجزية و بین الزکوات و الأحماس و یمکن التفصیل فی هذه المسألة أيضا بالنظر إلى الأدلة الخاصة بین الخراج و جزية الرؤوس، مما یمکن التعمین بجعل الوالی، و بین الزکوات و الأحماس، مما هو بجعل الله - تعالی - بأن ینقل: إن الأحماس العرفی من تنفيذ جعل الوالی ما ضرب علی الأرض خراجا و علی الرؤوس جزية لزوم أدائه، فإن السلاطین عدولا كانوا أو فساقا إنما جعلوا الخراج و الجزية علی الناس بأن یؤدوا إليهم لا إلى غیرهم، و كان صرفها فی مصارفها بیدهم من غیر اختیار لأحد فيه، فإذا دلّ الدلیل علی نفوذ جعل الوالی الجائر كان لازمه العرفی أو مدلوله المطابق هو وجوب الردّ إليه و عدم جواز التخلّف و الخيانة.

و هو نظیر ما إذا ورد دلیل علی إنفاذ معاملة كان مفادها انتقال سلعة بثمن، فإن لازم ذلك صيرورة كلّ من السلعة و الثمن منتقلا إلى من انتقل إليه بحسب الجعل، و لازمه العرفی حرمة المنع و الخيانة و السرقة. فإذا ضرب الوالی علی كلّ جریب من أرض درهما بأن یؤدى إليه ما ضرب عليها لیصرفه فی المصارف المعهودة، و دلّ دلیل علی نفوذ ذلك كان لازمه صيرورته مالك التصرف شرعا بحسب الوضع و لو حرم علیه تکلیفا كما مرّ، و لازم ذلك عرفا حرمة منعه و وجوب أدائه إليه.

و تشعر بذلك أو تدلّ علیه صحیحة ابی بصیر و محمد بن مسلم جمیعا عن ابی جعفر علیه السلام أنّهما قالاه: «هذه الأرض التي یزارع أهلها ما تری فیها؟ فقال: ...».

فإن الظاهر منه أنّ علیه ما قاطعه علیه السلطان أن یرد علیه، فإنّ المتفاهم عرفا من نظائره لولا قرينة أو دلیل علی خلافه. و أمّا الزکوات و نحوها فلا دلالة بل و لا إشعار فی أدلة إنفاذ المعاملات علی المأخوذ منها علی وجوب أدائها إلى السلطان، و هو واضح.

- صحیحہی ابی بصیر و محمد بن مسلم:

مُحَمَّدُ بْنُ يَعْقُوبَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ حَمَّادٍ عَنْ حَرِيزٍ عَنْ أَبِي بَصِيرٍ
وَمُحَمَّدِ بْنِ مُسْلِمٍ جَمِيعًا عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ عليه السلام أَنَّهُمَا قَالَا لَهُ: هَذِهِ الْأَرْضُ الَّتِي يُزَارِعُ أَهْلُهَا
مَا تَرَى فِيهَا؟ فَقَالَ: كُلُّ أَرْضٍ دَفَعَهَا إِلَيْكَ السُّلْطَانُ فَمَا حَرَّتَهُ فِيهَا فَعَلَيْكَ مِمَّا أَخْرَجَ
اللَّهُ مِنْهَا الَّذِي قَاطَعَكَ عَلَيْهِ وَ لَيْسَ عَلَيَّ جَمِيعٌ مَا أَخْرَجَ اللَّهُ مِنْهَا الْعُشْرُ إِنَّمَا عَلَيَّ
الْعُشْرُ فِيمَا يَحْصُلُ فِي يَدِكَ بَعْدَ مَقَاسَمَتِهِ ^٢ لَكَ ^٣.

ابی بصیر و محمد بن مسلم به امام باقر عليه السلام عرض کردند: نظرتان درباره‌ی این زمینی که با
اهلش مزارعه می‌شود [یا اهلش آن را مزارعه می‌کنند] چیست؟ فرمودند: هر زمینی که سلطان
به تو واگذار کرده، از آن‌چه خداوند از این زمین بعد از حرث تو خارج می‌کند [و محصول
می‌دهد] آن مقداری که سلطان با تو مقاطعه کرده، بر عهده‌ی توست و این‌طور نیست که عشر
[زکات] از جمیع محصولی که به دست آمده بر عهده‌ی تو باشد، بلکه فقط عشر در آن

۱. حماد بن عیسی کثیراً از حریز نقل می‌کند که می‌توان گفت در حدود ۴۸۰ روایت است. کلینی در کافی روایت جالبی در مورد حماد و

حریز نقل کرده که این چنین است:

✓ الکافی، ج ۳، ص ۳۱۱:

عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ حَمَّادِ بْنِ عِيسَى قَالَ: قَالَ لِي أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام يَوْمًا: يَا حَمَّادُ تُحْسِنُ أَنْ تُصَلِّيَ قَالَ: فَقُلْتُ: يَا سَيِّدِي أَنَا أَخْضَطُ كِتَابَ
حَرِيزٍ فِي الصَّلَاةِ فَقَالَ: لَا عَلَيْكَ يَا حَمَّادُ فَمُ فَصَلَّ قَالَ: فَقُمْتُ بَيْنَ يَدَيْهِ مُتَوَجِّهًا إِلَى الْقِبْلَةِ فَاسْتَفْتَحْتُ الصَّلَاةَ فَرَكَعْتُ وَ سَجَدْتُ فَقَالَ: يَا حَمَّادُ لَا تُحْسِنُ
أَنْ تُصَلِّيَ مَا أَقْبِحَ بِالرَّجُلِ مِنْكُمْ يَأْتِي عَلَيْهِ سِتُّونَ سَنَةً أَوْ سَبْعُونَ سَنَةً فَلَا يُقِيمُ صَلَاةً وَاحِدَةً بِحُدُودِهَا تَامَةً قَالَ حَمَّادُ: فَأَصَابَنِي فِي نَفْسِي الدُّلُّ فَقُلْتُ
جُعِلْتُ فِدَاكَ فَعَلَّمَنِي الصَّلَاةَ فَقَامَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام مُسْتَقْبِلَ الْقِبْلَةِ مُنْتَصِبًا فَأَرْسَلَ يَدَيْهِ جَمِيعًا عَلَيَّ فَخَذِبَهُ قَدْ ضَمَّ أَصَابِعَهُ وَ قَرَّبَ بَيْنَ قَدَمَيْهِ حَتَّى كَانَ
بَيْنَهُمَا قَدْرُ ثَلَاثِ أَصَابِعٍ مُنْفَرَجَاتٍ وَ اسْتَقْبَلَ بِأَصَابِعِ رِجْلَيْهِ جَمِيعًا الْقِبْلَةَ لَمْ يُحَرِّفْهُمَا عَنِ الْقِبْلَةِ وَ قَالَ بِخُشُوعٍ اللَّهُ أَكْبَرُ ثُمَّ قَرَأَ الْحَمْدَ بِتَرْتِيلٍ وَ قُلُّهُ هُوَ
اللَّهُ أَحَدٌ ثُمَّ صَبَرَ هَنِيئَةً بِقَدْرِ مَا يَتَنَفَّسُ وَ هُوَ قَائِمٌ ثُمَّ رَفَعَ يَدَيْهِ حِيَالَ وَ جِهَهُ وَ قَالَ اللَّهُ أَكْبَرُ وَ هُوَ قَائِمٌ ثُمَّ رَكَعَ وَ مَلَأَ كَفَيْهِ مِنْ رُكْبَتَيْهِ مُنْفَرَجَاتٍ وَ رَدَّ
رُكْبَتَيْهِ إِلَى خَلْفِهِ حَتَّى اسْتَوَى ظَهْرُهُ حَتَّى لَوْ صَبَّ عَلَيْهِ قَطْرَةٌ مِنْ مَاءٍ أَوْ دُهْنٍ لَمْ تَزُلْ لِاسْتِوَاءِ ظَهْرِهِ وَ مَدَّ عُنُقَهُ وَ عَمَّضَ عَيْنَيْهِ ثُمَّ سَبَّحَ ثَلَاثًا بِتَرْتِيلٍ
فَقَالَ سُبْحَانَ رَبِّيَ الْعَظِيمِ وَ بِحَمْدِهِ ثُمَّ اسْتَوَى قَائِمًا فَلَمَّا اسْتَمَكَ مِنَ الْقِيَامِ قَالَ سَمِعَ اللَّهُ لِمَنْ حَمِدَهُ ثُمَّ كَبَّرَ وَ رَفَعَ يَدَيْهِ حِيَالَ وَ جِهَهُ ثُمَّ سَجَدَ
وَ بَسَطَ كَفَيْهِ مَضْمُومَتِي الْأَصَابِعِ بَيْنَ يَدَيَّ رُكْبَتَيْهِ حِيَالَ وَ جِهَهُ فَقَالَ سُبْحَانَ رَبِّيَ الْأَعْلَى وَ بِحَمْدِهِ ثَلَاثَ مَرَّاتٍ وَ لَمْ يَضَعْ شَيْئًا مِنْ جَسَدِهِ عَلَيَّ شَيْءٌ مِنْهُ
وَ سَجَدَ عَلَيَّ ثَمَانِيَةَ أَكْثَمِ الْكُفَّينِ وَ الرُّكْبَتَيْنِ وَ أَنَامِلِ إِبْهَامِي الرَّجْلَيْنِ وَ الْجَبْهَةِ وَ الْأَنْفِ وَ قَالَ: سَبْعَةٌ مِنْهَا فَرَضٌ يُسَجَدُ عَلَيْهَا وَ هِيَ الَّتِي ذَكَرَهَا اللَّهُ فِي
كِتَابِهِ فَقَالَ: وَ أَنَّ الْمَسَاجِدَ لِلَّهِ فَلَا تَدْعُوا مَعَ اللَّهِ أَحَدًا وَ هِيَ الْجَبْهَةُ وَ الْكَفَّانِ وَ الرُّكْبَتَانِ وَ الْإِبْهَامَانِ وَ وَضَعَ الْأَنْفَ عَلَيَّ الْأَرْضِ سُنَّةً ثُمَّ رَفَعَ رَأْسَهُ مِنْ
السُّجُودِ فَلَمَّا اسْتَوَى جَالِسًا قَالَ اللَّهُ أَكْبَرُ ثُمَّ قَعَدَ عَلَيَّ فَخَذِبَهُ الْأَيْسَرَ وَ قَدْ وَضَعَ ظَاهِرَ قَدَمِهِ الْأَيْمَنِ عَلَيَّ بَطْنَ قَدَمِهِ الْأَيْسَرَ وَ قَالَ اسْتَغْفِرُ اللَّهَ رَبِّي وَ
أَتُوبُ إِلَيْهِ ثُمَّ كَبَّرَ وَ هُوَ جَالِسٌ وَ سَجَدَ السَّجْدَةَ الثَّانِيَةَ وَ قَالَ كَمَا قَالَ فِي الْأُولَى وَ لَمْ يَضَعْ شَيْئًا مِنْ يَدَيْهِ عَلَيَّ شَيْءٌ مِنْهُ فِي رُكُوعٍ وَ لَمَّا سَجَدَ وَ كَانَ
مُجْتَنِحًا وَ لَمْ يَضَعْ ذِرَاعِيهِ عَلَيَّ الْأَرْضِ فَصَلَّى رُكْعَتَيْنِ عَلَيَّ هَذَا وَ يَدَاهُ مَضْمُومَتَا الْأَصَابِعِ وَ هُوَ جَالِسٌ فِي التَّشَهُدِ فَلَمَّا فَرَغَ مِنَ التَّشَهُدِ سَلَّمَ فَقَالَ: يَا
حَمَّادُ هَكَذَا صَلَّ.

۲. این روایت شاهد بر آن است که مقاسمه بر خراج اطلاق شده و به مأمور مقاسمه قاسم گفته می‌شود.

۳. وسائل الشیعة، ج ۹، کتاب الزکاة، ابواب زکاة الغلات، باب ۷، ح ۱، ص ۱۸۸ و الکافی، ج ۳، ص ۵۱۳.

محصولی که بعد از تقاسم‌های سلطان برای تو باقی می‌ماند، بر عهده‌ی توست.

مرحوم امام علیه السلام می‌فرماید: این بخش از روایت که حضرت فرمودند «فَعَلَيْكَ مِمَّا أَخْرَجَ اللَّهُ مِنْهَا الَّذِي قَاتَعَكَ عَلَيْهِ» اشعار یا دلالت دارد بر این که اگر کسی با سلطان مقاطعه کرد و قرارداد بست، باید آن مقدار را به سلطان پرداخت کند.

بررسی دلالت صحیح‌های ابی بصیر و محمد بن مسلم

به نظر ما نیز این روایت در حدّ اشعار است که حداقل بعد از مقاطعه و قرارداد با سلطان، باید سهم سلطان را أداء کرد، ولی نمی‌توان ملتزم شد روایت بر آن دلالت دارد؛ زیرا بعید نیست حضرت فقط در صدد بیان این مطلب بوده باشند که محاسبه‌ی عُشر (زکات) که بر عهده‌ی حارث است، بعد از تقاسم‌های سلطان است که به هر حال سهمش را خواهد گرفت؛ نه این که عُشر را از مجموع محصول حساب کند و در صدد بیان این مطلب نیستند که واجب است سهم سلطان را به او أداء کند، بلکه از واقعیتی که سلطان به هر حال از او خواهد گرفت سخن می‌گویند که در این صورت عُشر از مقدار باقی مانده محاسبه می‌شود.

بنابراین به صرف این روایت که اشعار ضعیفی دارد، نمی‌توانیم از آن قاعده‌ی کلیه خراج شویم که باید خراج را به امام عادل یا نائیش أداء کرد و در صورت عدم دسترسی به امام یا نائیش، حسباً در مصالح مسلمین خرج کند.

قول به تحلیل خراج در زمان غیبت

مرحوم شیخ علیه السلام اشاره‌ای به قول به تحلیل خراج در زمان غیبت امام علیه السلام نکرده و بلکه در ضمن کلماتشان فرموده که این مطلب مسلم است فتوی و نصاً که «أَنَّ الْخَرَاجَ لَا يَسْقُطُ مِنْ مُسْتَعْمَلِي أَرْضِي الْمُسْلِمِينَ»^۱ نهایت آن که اگر سلطان جائز آن را گرفت، موجب براءت ذمه می‌شود، اما اگر سلطان جائز نبود یا کسی

۱. کتاب المکاسب، ج ۲، ص ۲۲۰:

و مَن يترأى منه القول بحرمه منع الخراج عن خصوص الجائر شيخنا الشهيد علیه السلام في الدروس، حيث قال علیه السلام: يجوز شراء ما يأخذه الجائر باسم الخراج و الزكاة و المقاسمة و إن لم يكن مستحقاً له. ثم قال: و لا يجب ردّ المقاسمة و شبهها على المالك، و لا يعتبر رضا، و لا يمنع تظلمه من الشراء. و كذا لو علم أن العامل يظلم، إلا أن يعلم الظلم بعينه، نعم، يكره معاملة الظلمة و لا يحرم؛ لقول الصادق علیه السلام: «كلّ شيء فيه حلال و حرام فهو حلال حتى تعرف الحرام بعينه».

... و أمّا قوله علیه السلام: «و لا يحلّ تناولها بغير ذلك»، فلعلم المراد به ما تقدّم في كلام مشايخ المحقق الكركي من إرادة تناولها بغير إذن أحد حتى الفقيه النائب عن السلطان العادل، و قد عرفت أن هذا مسلم فتوى و نصاً، و أنّ الخراج لا يسقط من مستعملي أراضي المسلمين.

قدرت داشت به سلطان نپردازد، نمی تواند در آن تصرف کند، بلکه باید به حاکم شرع بپردازد.

اما حقیقت آن است که هم قبل از مرحوم شیخ^۱ و هم بعد از ایشان^۲ کسانی قائل به تحلیل خراج در

۱. تهذیب الأحكام، ج ۴، ص ۱۴۴:

فَأَمَّا الْأَرْضُونَ فَكُلُّ أَرْضٍ نَعَيْنَ لَنَا أَنَّهُمَا قَدْ أَسْلَمَ أَهْلُهَا عَلَيْهَا فَإِنَّهُ يَصِحُّ لَنَا التَّصَرُّفُ فِيهَا بِالشَّرَاءِ مِنْهُمْ وَ الْمُعَاوَضَةَ وَ مَا يَجْرِي مَجْرَاهُمَا وَ أَمَّا
أَرْضِي الْخُرَاجِ وَ أَرْضِي الْأَنْفَالِ وَ الَّتِي قَدْ أَنْجَلَى أَهْلُهَا عَنْهَا فَإِنَّا قَدْ أَبْخْنَا أَيْضاً التَّصَرُّفَ فِيهَا مَا دَامَ الْإِمَامُ عليه السلام مُسْتَبْرَافاً فَإِذَا ظَهَرَ يَرَى هو فِي
ذَلِكَ رَأْيَهُ فَتَكُونُ نَحْنُ فِي تَصَرُّفِنَا غَيْرَ آثِمِينَ وَ قَدْ قَدَّمْنَا مَا يَدُلُّ عَلَى ذَلِكَ وَ الَّذِي يَدُلُّ عَلَيْهِ أَيْضاً مَا رَوَاهُ ...

✓ السراج الوهاج، ص ۳۰:

و الظاهر سقوط الخراج زمن الغيبة عن الشيعة لظاهر الأخبار. و يؤيده أنه لم ينقل عن السلف منهم و الخلف عزل قسط من شيء من الأراضي و
إن لم يؤخذ منهم الخراج مع اعتنائهم بالتقوى و التحرز عن الاشتغال بالحقوق. و قد يستدل على سقوط الخراج عن المسلمين كافة مع عدم ظهور
الامام بظاهر بعض الأحاديث، و سيأتي. نعم الظاهر أنه يستقر الضمان على غير الشيعة لظاهر حديث عمر بن يزيد.

✓ الحدائق الناضرة في أحكام العترة الطاهرة، ج ۱۸، ص ۳۰۱:

و التحقيق عندي في هذا المقام، على ما أدى إليه فهمي القاصر من اخبارهم عليهم السلام و ان كان خلاف ما عليه علماءنا الأعلام، هو: انه مع وجود
الامام عليه السلام أو نائبه و تمكنهما من القيام بالأحكام الشرعية، فالمرجع إليهما في ذلك و لا يجوز التصرف بشيء من أنواع التصرفات إلا بإذن أحدهما.
و اما مع عدم ذلك فظاهر كلمة الأصحاب: الرجوع الى الجائر المتولى لأخذ الخراج من تلك الأراضي، كما تقدم ذكره في مسألة حل الخراج،
فان ظاهرهم: وجوب الرجوع اليه و عدم جواز التصرف إلا باذنه، و ان أمكن الرجوع الى النائب في الاستيذان. و عندي فيه نظر، لعدم الدليل عليه،
بل وجود الدليل على خلافه كما ستعرف إنشاء الله تعالى.

و احتمال التصرف فيها للشيعة مطلقا، و الحال هذه، لا يخلو من قوة. لأنها و ان كانت منوطة بنظر الامام عليه السلام كما هو مدلول خبري أحمد بن
محمد بن ابي نصر المتقدمين، و كذا رواية حماد بن عيسى، مع وجوده و تمكنه، الا انه مع عدم ذلك لا يبعد سقوط الحكم و جواز التصرف، و
ليس الرجوع الى حاكم الجور - بعد تعذر الرجوع اليه عليه السلام - كما عليه ظاهر الأصحاب - بأولى من الرجوع الى المسلمين يتصرفون كيف شاؤوا و
أرادوا، لا سيما مع استلزام ما ذكره المعاونة على الإثم و العدوان، و تقوية الباطل و تشييد معالمه، للنهي عنه كتابا و سنة.

۲. نائيني، ميرزا محمد حسين غروي، منية الطالب في حاشية المكاسب، ج ۱، ص ۳۰:

ظاهر جماعة من الأصحاب و جوب دفع حصّة السلطان إليه و حرمة منعه عنها و تناولها بغير إذنه و بعضهم خصّ حرمة المنع بالخراج و
المقاسمة دون الزكاة و الجزية و لكن الأقوى عدم وجوب الدفع إليه مع التمكن ففي ذيل صحيحة العيص و لا تعطوهم شيئا ما استطعتم إلا أن يقال
يستفاد من ظواهر الأخبار أن حكم تصرف الجائر في الأراضي الخراجية حكم تصرف الإمام العادل ...

و لكن الأقوى أنهم عليهم السلام أباحوها لمواليهم و شيعتهم كما في الأخبار الواردة في الخمس و لم يجعلوا السلطان واليا منصوبا من قبلهم حتى يحرم
مع المذكورات عنه بل لا إشكال أنه ظالم و غاصب حق الإمام عليه السلام و حق من كان منصوبا من قبله نصبا خاصا أو عاما.

✓ حاشية المكاسب (لليزدي)، ج ۱، ص ۴۶:

اقول مجمل الكلام في هذا التنبيه أنهم بعد ما اتفقوا على أن أرض الخراج ملك لجميع المسلمين ... اختلفوا في حكمها في زمان الغيبة و حال
عدم بسط يد الإمام عليه السلام على أقوال:

أحدها: أنه لا يجوز التصرف في الأراضي و لا في الخراج إلا بإذن السلطان الجائر و أنه ولي هذا الأمر بعد غصبه الخلافة ...

الرابع: أن الأمر إلى الحاكم الشرعي و أن التصرف منوط بإذنه إلا أنه إذا تصرف الجائر يكون تصرفه فيها أو في خراجها نافذا من غير حاجة بعد
ذلك إلى الاستئذان من الحاكم الشرعي و إن أمكن و لا يكون هذا إلا من باب الإجازة في الفضولي من غير أن يكون للجائر ولاية أصلا.

الخامس: و هو أنه يجب الاستئذان من الحاكم الشرعي إن أمكن و إلا فيجوز لأحد الشيعة التصرف فيهما نعم لو لم يمكن إلا بتصرف الجائر أو

زمان غیبت بوده‌اند. از جمله همان‌طور که در رساله‌ی «مقدمه‌ای بر نظام مالیاتی و بودجه در اسلام»^۱ که حدود سی سال پیش چاپ شد ذکر کرده‌ایم، یکی از قائلین به این کلام بعد از مرحوم شیخ، محقق نائینی رحمته‌الله است و از متقدمین بر شیخ، محقق نراقی رحمته‌الله است - مرحوم شیخ سه سال در کاشان خدمت ایشان تلمذ کرده‌اند - گرچه در آن کتاب بالخصوص از ایشان نام نبرده‌ایم.

کلام محقق نراقی رحمته‌الله در تحلیل خراج برای شیعیان در زمان غیبت

محقق نراقی رحمته‌الله در مستند الشیعه می‌فرماید:

یکون لكل واحد من الشيعة التصرف في هذه الأراضى و النظر فيها و تقبيلها و

إجارتها في زمان عدم تسلط الإمام.^۲

و کم فرق بین این نظر و نظر شهید ثانی رحمته‌الله که فرموده است: اراضی خراجیه در زمان غیبت امام رحمته‌الله به ید نائب عام امام رحمته‌الله است و در صورت عدم تمکن نائب عام حضرت به ید سلطان جائر است و باید به سلطان جائر اداء کرد.^۳

ادله‌ی محقق نراقی رحمته‌الله در تحلیل خراج بر شیعیان در زمان غیبت

محقق نراقی رحمته‌الله در مستند الشیعه چهار دلیل بر تحلیل خراج بر خصوص شیعیان در زمان غیبت اقامه کرده که عبارتند از:

إذنه كان نافذا من باب الإجازة في الفضولى و مع مبادرته إلى ذلك لا يجب الاستئذان من الفقيه و إن أمكن.
السادس: أنه يجوز لأحد الشيعة من غير توقف على استئذان و تصرف من أحد لا من الحاكم الشرعى و لا من الجائر اختار هذا القول فى
المستند و نقله عن المبسوط أيضا و استدلل عليه بالأخبار المتقدمه فى تحليل مالهم لشيعتهم و على هذا فيكون الأخذ من السلطان من باب الاستنقاذ
و ...

و كيف كان فالأقوى هو الوجه الخامس و بعده الرابع و بعده السادس.

۱. مدرسى طباطبائى يزى، سيد محمد رضا، مقدمه‌ای بر نظام مالیاتی و بودجه در اسلام، انتشارات هجرت، تاریخ انتشار ۱۳۶۲، ص ۹۰-۹۴.

۲. مستند الشیعه فى أحكام الشریعه، ج ۱۴، ص ۲۲۴.

۳. مسالك الأفهام إلى تنقيح شرائع الإسلام، ج ۳، ص ۱۴۲:

المقاسمة حصه من حاصل الأرض تؤخذ عوضا عن زراعتها، و الخراج مقدار من المال يضرب على الأرض أو الشجر حسبما يراه الحاكم. و نبه بقوله «باسم المقاسمة و اسم الخراج» على أنّهما لا يتحققان إلّا بتعيين الإمام العادل، إلّا أنّ ما يأخذه الجائر فى زمن تغلبه، قد أذن أئمتنا رحمته‌الله فى تناوله منه، و أطبق عليه علماؤنا لا نعلم فيه مخالفا، و ان كان ظالما فى أخذه، و لاستلزام تركه و القول بتحريمه الضرر و الحرج العظيم على هذه الطائفة.
و لا يشترط رضى المالك و لا يقدر فيه تظلمه، ما لم يتحقق الظلم بالزيادة عن المعتاد أخذه من عامة الناس فى ذلك الزمان ... و وجوب دفعه إليه أعمّ من كونه على وجه الزكاة أو المضى معهم فى أحكامهم، و التفرغ على الضرر بمباينتهم.

١. صحيحه ي عمر بن يزيد:

مُحَمَّدُ بْنُ يَحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدٍ عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ عُمَرَ بْنِ يَزِيدَ قَالَ: رَأَيْتُ
مِسْمَعًا بِالْمَدِينَةِ وَقَدْ كَانَ حَمَلَ إِلَى أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام تِلْكَ السَّنَةَ مَالًا فَرَدَّهُ أَبُو عَبْدِ
اللَّهِ عليه السلام فَقُلْتُ لَهُ: لِمَ رَدَّ عَلَيْكَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ الْمَالَ الَّذِي حَمَلْتَهُ إِلَيْهِ؟ قَالَ: فَقَالَ لِي: إِنِّي
قُلْتُ لَهُ حِينَ حَمَلْتُ إِلَيْهِ الْمَالَ: إِنِّي كُنْتُ وَكَيْتُ^١ الْبَحْرَيْنِ الْغَوْصَ فَأَصَبْتُ أَرْبَعِمِائَةَ أَلْفِ
دِرْهَمٍ وَقَدْ جِئْتُكَ بِخُمْسِهَا بِثَمَانِينَ أَلْفَ دِرْهَمٍ وَكَرِهْتُ أَنْ أَحْبِسَهَا عِنْدَكَ وَأَنْ أُعْرِضَ
لَهَا وَهِيَ حَقُّكَ الَّذِي جَعَلَهُ اللَّهُ تَبَارَكَ وَتَعَالَى فِي أَمْوَالِنَا فَقَالَ: أَوْ مَا لَنَا مِنَ الْأَرْضِ
وَمَا أَخْرَجَ اللَّهُ مِنْهَا إِلَّا الْخُمْسُ؟! يَا أَبَا سَيَّارِ إِنَّ الْأَرْضَ كُلَّهَا لَنَا فَمَا أَخْرَجَ اللَّهُ مِنْهَا مِنْ
شَيْءٍ فَهُوَ لَنَا فَقُلْتُ لَهُ: وَأَنَا أَحْمِلُ إِلَيْكَ الْمَالَ كُلَّهُ فَقَالَ: يَا أَبَا سَيَّارِ قَدْ طَيَّبْنَا لَكَ وَ
أَحْلَلْنَاكَ مِنْهُ فَضَمَّ إِلَيْكَ مَالَكَ وَكُلُّ مَا فِي أَيْدِي شَيْعَتِنَا مِنَ الْأَرْضِ فَهُمْ فِيهِ مُحَلَّلُونَ
حَتَّى يَقُومَ قَائِمُنَا فَيَجْبِيَهُمْ^٢ طَسَقُ^١ مَا كَانَ فِي أَيْدِيهِمْ وَيَتْرَكَ الْأَرْضَ فِي أَيْدِيهِمْ وَأَمَّا

١. «وليت» احتمل فيه وجه آخر، وهو فتح الواو وكسر اللام المخففة، أي وليت.

✓ شرح الكافي الأصول والروضه (للمولى صالح المازندراني)، ج ٧، ص ٣٥:

(قوله: وليت البحرين الغوص) وليت اما بفتح الواو وكسر اللام المخففة يقال ولي الامر يليه بالكسر فيهما، وتولاه اذا فعله بنفسه من غير ان يوليه احدٌ و بضم الواو وكسر اللام المشددة من التولية يقال: ولاه الامير عمل كذا فتولاه و تقلده و الغوص و هو استخراج اللثالي من تحت الماء على التقديرين اما بدل من البحرين او مفعول و التقدير وليت في البحرين لغوص.

✓ مرآة العقول في شرح أخبار آل الرسول، ج ٤، ص ٣٤٨:

«وليت البحرين» بفتح الواو وكسر اللام المخففة يقال: ولي الأمر يليه و تولاه إذا فعله و ارتكبه، أو بضم الواو و تشديد اللام المكسورة من قولهم ولاه الأمير: عمل كذا فتولاه و تقلده، و الغوص إما بدل اشتغال للبحرين أو مفعول للولاية أو التولية، و البحرين مفعول فيه.

٢. كتاب العين، ج ٦، ص ١٩٢:

جَبَيْتُ الْخَرَجَ جَبَايَةً أَي: جَمَعْتَهُ وَ حَصَلْتَهُ وَ جَبَى الْمُسْتَقَى الْمَاءَ فِي الْحَوْضِ جَبَايَةً وَ جَبَى.

✓ لسان العرب، ج ١٤، ص ١٢٨:

جَبَى الْخَرَجَ وَ الْمَاءَ وَ الْحَوْضَ يَجْبَاهُ وَ يَجْبِيهِ: جَمَعَهُ. وَ جَبَى يَجْبِي مِمَّا جَاءَ نَادِرًا: مِثْلُ أَبِي يَأْبَى، وَ ذَلِكَ أَنَّهُمْ شَبِهُوا الْأَلْفَ فِي آخِرِهِ بِالْهَمْزَةِ فِي قَرَأَ يَقْرَأُ وَ هَذَا يَهْدَأُ، قَالَ: وَ قَدْ قَالُوا يَجْبِي، وَ الْمَصْدَرُ جَبْوَةٌ وَ جَبِيَّةٌ: عَنِ اللَّحْيَانِي، وَ جَبَا وَ جَبَا وَ جَبَاوَةٌ وَ جَبَايَةٌ نَادِرٌ.

الجِبْوَةُ وَ الْجَبِيَّةُ: الْحَالَةُ مِنَ جَبَى الْخَرَجِ وَ اسْتَيْفَانِهِ. وَ جَبَيْتُ الْخَرَجَ جَبَايَةً وَ جَبْوَتَهُ جَبَاوَةً؛ الْأَخِيرُ نَادِرٌ، قَالَ ابْنُ سِيدَةَ: قَالَ سَبِيوِيهِ أَدْخَلُوا السَّوَاوِ عَلَى الْبَاءِ لِكثْرَةِ دُخُولِ الْبَاءِ عَلَيْهَا وَ لِأَنَّ السَّوَاوِ حَالَةٌ كَمَا أَنَّ الْبَاءَ حَالَةٌ؛ قَالَ الْجَوْهَرِيُّ: يَهْمَزُ وَ لَا يَهْمَزُ، قَالَ: وَ أَصْلُهُ الْهَمْزُ؛ قَالَ ابْنُ بَرِي: جَبَيْتُ الْخَرَجَ وَ جَبْوَتَهُ لَا أَصْلَ لَهُ فِي الْهَمْزِ سَمَاعًا وَ قِيَاسًا، أَمَّا السَّمَاعُ فَلِكُونِهِ لَمْ يَسْمَعْ فِيهِ الْهَمْزَ، وَ أَمَّا الْقِيَاسُ فَلَأَنَّهُ مِنْ جَبَيْتُ أَي جَمَعْتُ وَ حَصَلْتُ، وَ مِنْهُ جَبَيْتُ الْمَاءَ فِي الْحَوْضِ.

الاجْتِبَاءُ، افْتِعَالٌ مِنَ الْجَبَايَةِ: وَ هُوَ اسْتِخْرَاجُ الْأَمْوَالِ مِنْ مَطَانِهَا. وَ الْجِبْوَةُ وَ الْجَبِيَّةُ وَ الْجَبَا وَ الْجَبَاوَةُ: مَا جَمَعْتَ فِي الْحَوْضِ مِنَ الْمَاءِ. وَ

مَا كَانَ فِي أَيْدِيهِمْ غَيْرِهِمْ فَإِنَّ كَسْبَهُمْ مِنَ الْأَرْضِ حَرَامٌ عَلَيْهِمْ حَتَّى يَقُومَ قَائِمُنَا فَيَأْخُذَ
 الْأَرْضَ مِنْ أَيْدِيهِمْ وَيُخْرِجَهُمْ صَعْرَةً: قَالَ عُمَرُ بْنُ يَزِيدَ: فَقَالَ لِي أَبُو سَيَّارٍ: مَا أَرَى
 أَحَدًا مِنْ أَصْحَابِ الضِّيَاعِ وَلَا مِمَّنْ يَلِي الْأَعْمَالَ يَأْكُلُ حَلَالًا غَيْرِي إِلَّا مَنْ طَيَّبُوا لَهُ
 ذَلِكَ.^۲

عمر بن یزید می گوید: مسمع را در مدینه دیدم که در آن سال مالی را برای امام صادق علیه السلام برده، ولی حضرت آن را به او برگردانده بودند، به او گفتم چرا امام صادق علیه السلام آن مال را به تو برگرداندند؟ عمر بن یزید می گوید مسمع در پاسخ به من گفت: وقتی مال را پیش حضرت بردم به حضرت عرض کردم من در بحرین متصدی غوص [از طرف حکومت] شده بودم و چهارصد هزار درهم به دست آوردم و خمس آن را که هشتاد هزار درهم است خدمت شما آورده‌ام، دوست نداشتم آن را از شما منع کنم و خودم متعرض آن شوم و این حق شماسست که خداوند تبارک و تعالی در اموال ما قرار داده. فرمودند: آیا از زمین و آنچه خداوند از زمین خارج کرده فقط خمس آن برای ماست؟! ای ابا سیار! همه‌ی زمین برای ماست و آنچه که خداوند از زمین خارج کرده برای ماست. عرض کردم پس تمام آن مال را خدمت شما می‌آورم فرمودند: ای ابا سیار! همه را برایت حلال و طیب قرار دادیم این مالت را هم بردار ببر، کل آنچه از زمین در دست شیعیان ماست، در آن محلل هستند تا این که قائم ما قیام کند و خراج آن زمین‌هایی که در دستشان است جمع‌آوری کند و زمین را در دستشان باقی بگذارد و اقا آنچه از زمین در دست غیر شیعیان است، کسبشان از زمین برای آنان حرام است تا این که قائم ما قیام کند و زمین را از دستشان بگیرد و در حالی که صاغر هستند، اخراجشان کند.

عمر بن یزید می گوید: ابو سیار به من گفت: از صاحبان ضیاع و کسانی که متولی کاری می‌شوند، ندیدم کسی غیر از من حلال بخورد، الا کسانی که برای آنها نیز آن را حلال کرده‌اند [یعنی شیعیان].^۳

الجَبَا و الجَبَا: ما حول البئر و الجَبَا: ما حول الحوض، يكتب بالألف.

۱. لسان العرب، ج ۱۰، ص ۲۲۵:

الطَّسُقُ: ما يُوضَعُ مِنَ الوَظِيفَةِ عَلَى الجُرْبَانِ مِنَ الخَرَاجِ المقرَّرِ عَلَى الأرضِ، فارسی معرب ... و فی التهذیب: الطَّسُقُ شِبْهُ الخَرَاجِ له مقدار معلوم، و لیس بعربی خالص. و الطَّسُقُ: میکیال معروف.

این دو کلمه معمولاً در مورد خراج استعمال می‌شود و این می‌تواند قرینه باشد که مراد امام علیه السلام شامل خراج نیز می‌شود. امیرخانی

۲. الکافی، ج ۱، ص ۴۰۸.

۳. از این کلام ابوسیار نیز استفاده می‌شود ایشان از کلام امام علیه السلام فقط انفال را استفاده نکرده‌اند، بلکه اعم از انفال بوده است. در کافیه ذیل این حدیث، این روایت را ذکر می‌کند:

مُحَمَّدُ بْنُ يُحْيَى عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ أَحْمَدَ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ الرَّازِيِّ عَنِ الْحَسَنِ بْنِ عَلِيِّ بْنِ أَبِي حَمَزَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي بصيرٍ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ علیه السلام قَالَ:

البته باید توجه داشت در عبارت «فَمَا أَخْرَجَ اللَّهُ مِنْهَا مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ لَنَا» علی القاعده مراد حضرت آن چیزهایی است که از ارض خارج می شود و نماء خود ارض محسوب می شود - مانند مروارید که با غوص خارج می شود یا معادن و ... - نه آن محصولی که با کشت و زرع به ثمر می نشیند؛ زیرا قاعده ای مفروغ عنها در فقه وجود دارد که بیان می کند: «الزراع للزارع و لو كان غاصباً»؛ زراعت مال زارع و کسی که کشت کرده می باشد، هرچند زارع غاصب باشد. و این مصداقی از قاعده ای کلی تبعیت نماء از اصل است؛ زیرا مثلاً محصول گندم، نماء آن بذری است که زارع در زمین کاشته است.

بنابراین اگر کسی زمین دیگری را - چه امام باشد و چه غیر امام - غصب کرده و زراعت کرد، اگر قرارداد نداشته باشد، قاعده ای اولیه اقتضاء می کند مال زارع باشد و زارع غاصب باید اجرة المثل زمین را به صاحبش بپردازد. لذا بعید است مراد حضرت از «فَمَا أَخْرَجَ اللَّهُ مِنْهَا مِنْ شَيْءٍ فَهُوَ لَنَا» شامل زرع هم بشود.

این روایت از لحاظ سند که هم در کافی و هم در تهذیب - البته با اندکی تفاوت - نقل شده تمام است.

قُلْتُ لَهُ أَمَا عَلَى الْإِمَامِ زَكَاةٌ؟ فَقَالَ: أَحَلَّتْ يَا أَبَا مُحَمَّدٍ أَمَا عَلِمْتَ أَنَّ الدُّنْيَا وَالْآخِرَةَ لِلْإِمَامِ بَضْعُهَا حَيْثُ يَشَاءُ وَيَدْفَعُهَا إِلَى مَنْ يَشَاءُ جَائِزٌ لَهُ ذَلِكَ مِنَ اللَّهِ إِنَّ الْإِمَامَ يَا أَبَا مُحَمَّدٍ لَا يَبِيتُ لَيْلَةً أَبَدًا وَلِلَّهِ فِي عُنُقِهِ حَقٌّ يَسْأَلُهُ عَنْهُ.

روایاتی دیگری نیز به همین مضمون در ذیل آن ذکر می کند از جمله «إِنَّ الدُّنْيَا وَمَا عَلَيْهَا لِرَسُولِ اللَّهِ ﷺ» و

مُحَمَّدُ بْنُ يُحْيَى عَنْ أَحْمَدَ بْنِ مُحَمَّدِ بْنِ عِيسَى عَنِ ابْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ سَالِمٍ عَنْ أَبِي خَالِدٍ الْكُأْبَلِيِّ عَنْ أَبِي جَعْفَرٍ ﷺ قَالَ: وَجَدْنَا فِي كِتَابِ عَلِيِّ ﷺ إِنَّ الْأَرْضَ لِلَّهِ يُورِثُهَا مَنْ يَشَاءُ مِنْ عِبَادِهِ وَالْعَاقِبَةُ لِلْمُتَّقِينَ أَنَا وَاهْلُ بَيْتِي الَّذِينَ أَوْرَثَنَا اللَّهُ الْأَرْضَ وَنَحْنُ الْمُتَّقُونَ وَالْأَرْضُ كُلُّهَا لَنَا فَمَنْ أَحْيَا أَرْضًا مِنَ الْمُسْلِمِينَ فَلْيَعْمُرْهَا وَلْيُؤَدِّ خَرَاجَهَا إِلَى الْإِمَامِ مِنْ أَهْلِ بَيْتِي وَلَهُ مَا أَكَلَ مِنْهَا فَإِنْ تَرَكَهَا أَوْ أَخْرَبَهَا وَأَخَذَهَا رَجُلٌ مِنَ الْمُسْلِمِينَ مِنْ بَعْدِهِ فَعَمَرَهَا وَأَحْيَاهَا فَهُوَ أَحَقُّ بِهَا مِنَ الَّذِي تَرَكَهَا يُؤَدِّي خَرَاجَهَا إِلَى الْإِمَامِ مِنْ أَهْلِ بَيْتِي وَلَهُ مَا أَكَلَ مِنْهَا حَتَّى يَظْهَرَ الْقَائِمُ مِنْ أَهْلِ بَيْتِي بِالسَّيْفِ فَيُخْرِجُهُمْ مِنْهَا كَمَا حَوَّاهَا رَسُولُ اللَّهِ ﷺ وَمَعَهَا إِلَّا مَا كَانَ فِي أُيُودِي شِيعَتِنَا فَإِنَّهُ يُقَاطِعُهُمْ عَلَى مَا فِي أُيُودِيهِمْ وَيَتْرَكُ الْأَرْضَ فِي أُيُودِيهِمْ. وَ

مُحَمَّدُ بْنُ إِسْمَاعِيلَ عَنِ الْفَضْلِ بْنِ شاذَانَ وَعَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنْ أَبِيهِ جَمِيعاً عَنْ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ عَنْ حَفْصِ بْنِ الْبَخْتَرِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ ﷺ قَالَ: إِنَّ جَبْرِئِيلَ ﷺ كَرَى بِرَجُلِهِ خُمْسَةَ أَنْهَارٍ وَلسَانَ الْمَاءِ يَتَّبِعُهُ الْفُرَاتُ وَدِجْلَةُ وَنَيْلٌ وَمِصْرٌ وَمِهْرَانٌ وَنَهْرٌ بَلَخَ فَمَا سَقَتْ أَوْ سَقَتْ مِنْهَا فَلِلْإِمَامِ وَالْبَحْرُ الْمَطِيفُ بِالدُّنْيَا لِلْإِمَامِ.

دعوی ابن ابی عمیر و ابو مالک بر سر این که کل دنیا ملک امام ﷺ است یا فقط فیء و انفال و خمس و ... نیز جالب است:

عَلِيُّ بْنُ إِبْرَاهِيمَ عَنِ السَّرِيِّ بْنِ الرَّبِيعِ قَالَ: لَمْ يَكُنْ ابْنُ أَبِي عُمَيْرٍ يَعْدِلُ بِهَيْشَامِ بْنِ الْحَكَمِ شَيْئاً وَكَانَ لَا يُعَبُّ إِتْيَانَهُ ثُمَّ انْقَطَعَ عَنْهُ وَخَالَفَهُ وَكَانَ سَبَبُ ذَلِكَ أَنَّ أَبَا مَالِكٍ الْخَضْرَمِيَّ كَانَ أَحَدَ رِجَالِ هِشَامٍ وَوَقَعَ بَيْنَهُ وَبَيْنَ ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ مُلَاحَاةٌ فِي شَيْءٍ مِنَ الْإِمَامَةِ قَالَ ابْنُ أَبِي عُمَيْرٍ: الدُّنْيَا كُلُّهَا لِلْإِمَامِ ﷺ عَلَى جِهَةِ الْمُلْكِ وَإِنَّهُ أَوْلَى بِهَا مِنَ الَّذِينَ هِيَ فِي أُيُودِيهِمْ وَقَالَ أَبُو مَالِكٍ: لَيْسَ كَذَلِكَ أَمْلَاكُ النَّاسِ لَهُمْ إِلَّا مَا حَكَمَ اللَّهُ بِهِ لِلْإِمَامِ مِنَ الْفَيْءِ وَالْخُمْسِ وَالْمَنْعَمِ فَذَلِكَ لَهُ وَذَلِكَ أَيْضاً قَدْ بَيَّنَّ اللَّهُ لِلْإِمَامِ أَيْنَ يَضَعُهُ وَكَيْفَ يَضَعُهُ بِهَيْشَامِ بْنِ الْحَكَمِ وَصَارَ إِذِ الْإِمَامِ حَكَمَ هِشَامَ لِأَبِي مَالِكٍ عَلَى ابْنِ أَبِي عُمَيْرٍ فَغَضِبَ ابْنُ أَبِي عُمَيْرٍ وَهَجَرَ هِشَاماً بَعْدَ ذَلِكَ. اميرخانی

محقق نراقی و بعضی مشایخ ما^{علیهم السلام} به این روایت شریفه تمسک کرده و گفته‌اند این کلام امام^{علیه السلام} که فرمودند «كُلُّ مَا فِي أَيْدِي شِيعَتِنَا مِنَ الْأَرْضِ فَهُمْ فِيهِ مُحَلَّلُونَ حَتَّى يَقُومَ قَائِمُنَا فَيَجْبِيَهُمْ طَسُقَ مَا كَانَ فِي أَيْدِيهِمْ وَ يَتْرَكَ الْأَرْضَ فِي أَيْدِيهِمْ» اطلاق دارد و شامل اراضی خراجیه نیز می‌شود، خصوصاً با توجه به این عبارت «فَيَجْبِيَهُمْ طَسُقَ مَا كَانَ فِي أَيْدِيهِمْ»؛ یعنی خراج آن زمین‌ها را بگیرد.^۱

نقد استدلال به صحیح‌های عمر بن یزید بر تحلیل خراج

حقیقت آن است که معنا کردن این روایت بدون در نظر گرفتن سایر روایات مشکل است. بعضی با تمسک به ظهور این روایت [و بعضی روایات دیگر] قائل شده‌اند تمام اراضی - حتی اراضی خراجیه و اراضی شخصی - مال امام^{علیه السلام} بوده و تنها یک نوع امتیاز آن مال محیی است.^۲

۱. مستند الشیعة فی أحكام الشریعة، ج ۱۴، ص ۲۲۴:

و الدلیل علیه: عموم الروایة التاسعة [صحیح‌های عمرو بن یزید] حیث تدلّ علی أنّ الشیعة محلّلون فی ذلك التصرف.

✓ إرشاد الطالب إلی التعلیق علی المكاسب، ج ۱، ص ۳۵۹:

أقول: ... مقتضى بعض الروایات المعتبرة تجویز للتصرف فی الأراضی الخراجیة للشیعة مجاناً، و فی صحیحة مسمع بن عبد الملك عن ابی عبد الله^{علیه السلام}: «یا أبا سبیر الأرض كلها لنا...». فان هذه لو لم تكن ظاهرة فی خصوص أرض الخراج، بقرينة فرض الخراج المعبر عنه بالطسوق فلا ینبغی الريب فی شمولها لها، حتى لو فرض وقوع المعارضة بينها و بین ما دل علی ثبوت الخراج علی مستعمل ارض الخراج بالعموم من وجه، لكان المرجع بعد تساقطهما فی مورد اجتماعها و هو استعمال الشیعی أرض الخراج أصالة عدم اشتغال الذمة بالبدل. و قد نقل ذلك القول فی المستند، و اختاره فراجع.

۲. حاشیة المكاسب (للایروانی)، ج ۱، ص ۶۸:

اعلم أنّ مَلّاك الأرضین لا یتجاوزون عن أربعة:

الأول: جامع الولی الصادق لكلّ من النبی و الوصی فإنه یملك الأنفال و هی الموات و یملك كلّ أرض لم یوجف علیها بخیل و لا ركاب و یملك من الأرضین رءوس الجبال و بطون الأودية و غیر ذلك ممّا هو مذکور فی كتاب الخمس.

الثانی: جامع المسلم فإنه یملك الأراضی المفتوحة عنوة أو صلحا علی أنّ تكون الأرض للمسلمین و المالك فی هذین القسمین هو الكلىّ و لا ضیر فیہ بعد مساعدة الاعتبار علیه.

الثالث: أشخاص المسلمین فإنّ كلّ واحد منهم یملك ما أحياه من أراضی الأنفال.

الرابع: أشخاص الكفار فكلّ یملك ما كان بیده إذا صولحوا علی أنّ تكون أراضیهم لهم بل لا یبعد أنّ یملك الكفار أيضا أراضی الأنفال بالإحياء و تمنع أنّ ذلك علو للکافر علی المسلم.

هذا و لكن المتحصّل لی من مجموع طوائف الأخبار بعد الجمع بینها أنّ الأرض كلها لخلفاء لله تعالى لا یملك رقبتهای غیرهم و أنّ إضافتها إلی بقیة الملاك بضرب من الاختصاص الحاصل باختصاص منافعها بهم و فی عین هذا الاختصاص رقبة الأرض للإمام^{علیه السلام} فهو كما أنّ السّرج للفرس و فی عین ذلك هو لصاحب الفرس و لازم ما ذكرناه أنّ أراضی الأنفال ذات اختصاصین بالإمام^{علیه السلام} اختصاص بالملکیة و فی هذا تشارك سائر الأرضین و اختصاص بالانتفاع بصرف منافعها فی مصارفه^۷ كما أنّ منافع غیرها تصرف فی مصارف غیره.

این قول که محقق ایروانی رحمته الله علیه آن را تقویت کرده، از آن جا که قول غیر معروفی است - و رسیدگی به آن موکول به بحث اراضی می شود که ان شاء الله در بحث بیع خواهد آمد - کنار می گذاریم و طبق قول معروف که هر کسی ارضی را احیاء کند مالک می شود و اراضی خراجیه نیز ملک جمیع مسلمین است - چنان که صریح بعضی روایات است^۱ - و در عرض انفال و فیه^۲ قرار داده شده، این روایت را بررسی می کنیم و می گوییم:

مراد حضرت از عبارت «كُلُّ مَا فِي أَيْدِي شِيعَتِنَا مِنَ الْأَرْضِ فَهُمْ فِيهِ مُحَلَّلُونَ» اراضی انفال و فیه است که مال امام علیه السلام است و برای شیعیان تا زمان قیام قائم عجل الله تعالی فرجه الشریف تحلیل شده و الا روشن است که مراد حضرت مطلق ارض نیست و نمی خواهند بیان کنند اگر شیعه ای حتی زمین شخصی کسی را غصب کرد یا ملک وقف را غصب کرد نیز در آن محلل است، به همین دلیل مراد حضرت این نیست که اگر شیعه ای ملکی را که مال جمیع مسلمین است (مانند اراضی خراجیه) غصب کرد در آن محلل است؛

۱. تهذیب الأحکام، ج ۷، کتاب التجارات، باب ۱۱، ح ۱، ص ۱۴۷:

الْحُسَيْنُ بْنُ سَعِيدٍ عَنْ صَفْوَانَ بْنِ يَحْيَى عَنْ ابْنِ مُسْكَانَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ الْحَلْبِيِّ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام عَنِ السَّوَادِ مَا مَنَزَلَتْهُ؟ فَقَالَ: هُوَ لِجَمِيعِ الْمُسْلِمِينَ لِمَنْ هُوَ الْيَوْمَ وَلِمَنْ يَدْخُلُ فِي الْإِسْلَامِ بَعْدَ الْيَوْمِ وَلِمَنْ لَمْ يَخْلُقْ بَعْدَ فَتْلِنَا الشَّرَاءِ مِنَ الدَّهَاقِينَ قَالَ: لَا يَصْلُحُ إِلَّا أَنْ يَشْتَرِيَ مِنْهُمْ عَلَى أَنْ يُصَيِّرَهَا لِلْمُسْلِمِينَ فَإِنْ شَاءَ وَلِيَ الْأَمْرِ أَنْ يَأْخُذَهَا أَخْذَهَا فَلَنَا: فَإِنْ أَخَذَهَا مِنْهُ قَالَ: يَرُدُّ إِلَيْهِ رَأْسَ مَالِهِ وَ لَهُ مَا أَكَلَ مِنْ غَلَّتِهَا بِمَا عَمِلَ.

✓ همان، ح ۴:

عَنْهُ [الْحُسَيْنُ بْنُ سَعِيدٍ] عَنِ الْحَسَنِ بْنِ مَحْبُوبٍ عَنْ خَالِدِ بْنِ جَرِيرٍ عَنْ أَبِي الرَّبِيعِ الشَّامِيِّ عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام قَالَ: لَا تَشْتَرِ مِنَ السَّوَادِ شَيْئًا إِلَّا مَنْ كَانَتْ لَهُ ذِمَّةٌ فَإِنَّمَا هُوَ فِئَةٌ لِلْمُسْلِمِينَ.

✓ همان، ح ۳، ص ۱۴۸:

الْحَسَنُ بْنُ مُحَمَّدٍ عَنْ سَمَاعَةَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ جَبَلَةَ عَنْ عَلِيِّ بْنِ الْحَارِثِ عَنْ بَكَّارِ بْنِ أَبِي بَكْرٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ شُرَيْحٍ قَالَ: سَأَلْتُ أَبَا عَبْدِ اللَّهِ عليه السلام عَنِ شِرَاءِ الْأَرْضِ مِنَ الْأَرْضِ خَرَجَ فَكْرَهُهُ وَقَالَ: إِنَّمَا أَرْضُ الْخَرَاجِ لِلْمُسْلِمِينَ فَقَالُوا لَهُ: فَإِنَّهُ يَشْتَرِيهَا الرَّجُلُ وَ عَلَيْهِ خَرَاجُهَا فَقَالَ: لَا بَأْسَ إِلَّا أَنْ يَسْتَحْيِيَ مِنْ عَيْبِ ذَلِكَ.

۲. در آیهی شریفه‌ی شش و هفت سوره‌ی مبارکه‌ی حشر می فرماید:

«وَمَا آفَاءَ اللَّهِ عَلَى رَسُولِهِ مِنْهُمْ فَمَا أُوجِفْتُمْ عَلَيْهِ مِنْ خَيْلٍ وَ لَا رِكَابٍ وَ لَكِنَّ اللَّهَ يُسَلِّطُ رُسُلَهُ عَلَى مَنْ يَشَاءُ وَ اللَّهُ عَلَى كُلِّ شَيْءٍ قَدِيرٌ * مَا آفَاءَ اللَّهِ عَلَى رَسُولِهِ مِنْ أَهْلِ الْقُرَى فَلِلَّهِ وَ لِلرَّسُولِ وَ لِذِي الْقُرْبَى وَ الْيَتَامَى وَ الْمَسَاكِينِ وَ ابْنِ السَّبِيلِ كَى لَا يَكُونَ دُولَةً بَيْنَ الْأَغْنِيَاءِ مِنْكُمْ وَ مَا آتَاكُمْ الرَّسُولُ فَخُذُوهُ وَ مَا نَهَىكُمْ عَنْهُ فَاتَّقُوا اللَّهَ إِنَّ اللَّهَ شَدِيدُ الْعِقَابِ»

و آنچه را خدا از آنان [یهود] به رسولش بازگردانده (و بخشیده) چیزی است که شما برای به دست آوردن آن (زحمتی نکشیدید) نه اسبی تاختید و نه شتری، ولی خداوند رسولان خود را بر هر کس بخواهد مسلط می سازد و خدا بر هر چیز توانا است!

آنچه را خداوند از اهل این آبادی‌ها به رسولش بازگرداند، از آن خدا و رسول و خویشاوندان او، و یتیمان و مستمندان و در راه ماندگان است، تا (این اموال عظیم) در میان ثروتمندان شما دست به دست نگرند! آنچه را رسول خدا برای شما آورده بگیرید (و اجرا کنید)، و از آنچه نهی کرده خودداری نمایید و از (مخالفت) خدا بپرهیزید که خداوند کیفرش شدید است.

چراکه فرقی بین ملک شخصی و ملک عموم مسلمین در این جهت وجود ندارد. بنابراین مراد حضرت آن اراضی است که متعلق به امام علیه السلام بوده و برای شیعیان تحلیل کرده‌اند و شامل اراضی خراجیه که متعلق به جمیع مسلمین است نمی‌شود.

إن قلت: گرچه اراضی خراجیه ملک جمیع مسلمین است، ولی حق تصرف و ولایت آن با امام علیه السلام است، بنابراین اگر مصلحت بینند همان‌طور که می‌توانند در پل سازی، راه سازی و ... مصرف کنند، می‌توانند برای شیعیان تحلیل کنند و مانعی ندارد.

قلت: بله امام علیه السلام حق تصرف و ولایت بر اراضی خراجیه دارند و اگر مصلحت بدانند می‌توانند بر شیعیان تحلیل کنند، ولی این عبارت «أَوْ مَا لَنَا مِنَ الْأَرْضِ وَمَا أَخْرَجَ اللَّهُ مِنْهَا إِلَّا الْخُمْسُ؟! يَا أَبَا سَيَّارٍ إِنَّ الْأَرْضَ كُلَّهَا لَنَا» و عبارت «كُلُّ مَا فِي أَيْدِي شِيعَتِنَا مِنَ الْأَرْضِ فَهُمْ فِيهِ مُحَلَّلُونَ» نمی‌خواهد بیان کند هر زمینی هم که حق تصرف و ولایت آن با امام علیه السلام است، برای شیعیان تحلیل شده است و الا آیا کسی می‌تواند احتمال دهد امام علیه السلام که بر ایتامی که وصی ندارند ولایت دارند، اراضی آنان را نیز بر شیعیان تحلیل کرده‌اند؟!

پس ظهور این روایت در آن است آن اراضی که مال امام علیه السلام بوده - نه این که فقط حق تصرف و ولایت آن با امام علیه السلام باشد، مانند فیه و انفال که لله و للرسول و لذی القربی می‌باشد برای شیعیان تحلیل شده است. اما این که چرا با این حال حضرت تعبیر به «إِنَّ الْأَرْضَ كُلَّهَا لَنَا» کرده‌اند، می‌گوییم: به خاطر غلبه بوده؛ یعنی تمام اراضی غیر از آنچه که معلوم است ملک دیگران بوده، ملک امام علیه السلام می‌باشد و تصرف در آن احتیاج به اذن حضرت دارد و فقط برای شیعیان تحلیل شده است.

بنابراین استدلال محقق نراقی و بعضی مشایخ ما علیهم السلام به این صحیحه که مهمترین دلیلشان بر اثبات تحلیل خراج برای شیعیان می‌باشد درست نیست. هذا كله على المبنى المنسوب الى المشهور.

تقریر متن: عبدالله امیرخانی

استخراج منابع و روایات: جواد احمدی